

ERNST-
KÓDEX

TANULMÁNY-
KÖTET

V I T A
S A N C T I
M A R T I N I

L E G E N D A E
S A N C T I
S T E P H A N I
R E G I S

Ernst-kódex
TANULMÁNYKÖTET

ERNST-KÓDEX

(OSZK, Cod. Lat. 431)

TANULMÁNYKÖTET

Országos Széchényi Könyvtár – Pannonhalmi Főapátság

Budapest – Pannonhalma

2016.

Ernst-kódex (OSZK, Cod. Lat. 431)

Tanulmánykötet

2016.

Országos Széchényi Könyvtár – Pannonhalmi Főapátság
Budapest – Pannonhalma

ISBN (Faksimile): 978-963-200-652-9
ISBN (Tanulmánykötet): 978-963-200-653-6

A tanulmánykötetet szerkesztette:
Dr. Déri Balázs

© (kísérő tanulmányok szerzői), 2016.

Kiadói programvezető:
Dr. Dejsics Konrád OSB, igazgató (Pannonhalma)
Dr. Boka László, tudományos igazgató (OSZK)

A kiadásért felel:
Dr. Várszegi Asztrik OSB főapát
és Dr. Tüske László főigazgató
www.oszk.hu; www.konyvmanufaktura.hu; www.bences.hu

Nyomdai előkészítés és kivitelezés:
Pytheas Könyvmanufaktúra

A hasonmás-kiadás az OSZK kéziratárában őrzött
eredeti példány alapján készült – 300 példányban

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó / 7

Madas Edit: *Az Ernst-kódex leírása* / 11

Dejcsics Konrád: *Az Ernst-kódex hagiográfiai írásai Szent Márton életéről* / 23

Thoroczkay Gábor: *Szent István legendái a 19–20. századi tudományos kutatások fényében* / 51

Déri Balázs: *Az Ernst-kódex Szent Mártonról szóló írásainak latin szövege* / 83

Szovák Kornél: *A kódex szövegének helye az István-legendák hagyományozódás-történetében* / 89

Szovák Kornél

A KÓDEX SZÖVEGÉNEK HELYE AZ ISTVÁN-LEGENDÁK HAGYOMÁNYOZÓDÁS- TÖRTÉNETÉBEN

A könyvnyomtatást megelőzőleg az ó- és középkor hosszabb szövegemlékeikéziratokformájában hagyományozódtak a modern korra. A lehető legritkább esetben maradtak fenn a szerzők saját kezű vagy legalábbis általuk jóváhagyott kéziratai (*autographum*). A szövegek rendszerint olyan későbbi másolatokban (*apographa*) hagyományozódtak, melyeknek – keltezetlenek lévén – a kora és a feltételezhető, de fenn nem maradt szerzői példányhoz, valamint egymáshoz való viszonya csak nagy nehézségek árán, aprólékos összehasonlító (*collatio*) munkával állapítható meg. A másolók szándékosan és önkéntelenül változtattak az előttük fekvő mintakódexek szövegein, ami eltérő olvasatokat (*lectiones variantes*) eredményezett; ezek gondos mérlegelésével jó esetben megállapítható és grafikus ábrán (*stemma*) ábrázolható a szöveghagyományozódás útja, rosszabb esetben véleményezhető az egyes kéziratok egymáshoz való viszonya. A mérlegelésnek a tudománytörténet századai során kifejlődtek az elvei és módszerei (*lectio difficilior, recentiores non deteriores* stb.), melyek szem előtt tartásával a kézirati összefüggésekre hipotetikus megállapítások tehetők. A filológiai vizsgálat célja a szerzők feltételezhető szándékához legközelebb álló szövegek (*archetypi*)

rekonstruálása, ezen múlik ugyanis a szövegek tartalmának pontos és értelmileg helyes megértése, valamint forrásértékének megállapítása. Az immár évszázadokra terjedő tudományos vizsgálatoknak köszönhetően az ún. kritikai kiadásokban (*editiones criticae*) olvasható szövegek megbízhatósága magas fokú.¹

Az István király életéről közel négy évtized (1077–1116) leforgása alatt gyors egymásutánban keletkezett három életrajz szövegét számos kézirat őrzi.² Ezek közül a legkorábbi is legkevesebb fél évszázaddal fiatalabb, mint a benne foglalt tartalom, de feltehetőleg már ezt sem a szerző által jóváhagyott mintakéziratról, hanem annak egy vagy több kézen átment másolatáról írták le. A kéziratok jól körülhatárolható típusokba sorolhatók, ez utóbbiak közül kettő fő-, négy pedig ezek derivátumaként altípust képvisel. A főtípus két ágát (1) a Nagyobb és Kisebb Legenda szövegét egymással társítva (*legendae consociatae*),³ valamint (2) a Hartvik-legendá szövegét önálló formában őrző legendáriumok vagy passionálék teszik ki,⁴ a kisebb jelentőségű altípusok (3) a *Legenda aurea* kézírataiba és nyomtatványaiiba magyar függelékként bemásolt⁵ és (4) a liturgikus célokra szerkesztett breviáriumi változatok,⁶ továbbá (5) a Hartvik-kivonatok⁷ és (6) a késő középkori prédikációgyűjtemények *sermo*-khoz fűzött függelékei – ezen utóbbi rövidebb változatok rendszerint a Hartvik-legendá kivonatai és leszármazói.⁸ A szerzők szándéka szerinti szöveg mind pontosabb megállapításában a legendáriumok (1) és a Hartvik-legendá (2) kódexeinek jut főszerep, az utóbbinak esetünkben azért, mert minden kétséget kizárólag és szinte szó szerint támaszkodik az időben őt megelőző két legendára. Mivel az (1) típus által fenntartott szöveget csak nagyon későn, 1781-

ben nyomtatták ki először (*editio princeps*)⁹ és őrzőkódexek száma is rendkívül korlátozott, a Hartvik-legenda azonban III. Ince pápa 1201. évi jóváhagyásának köszönhetően tetemes mennyiségű kézirattal (és kivonattal) rendelkezik, továbbá már 1486-ban, majd ezt követően számtalanszor nyomtatásban is megjelent, az (1) típussal szemben ez utóbbinak jelentős liturgiátörténeti és a történeti tudatot is mélyen formáló hatástörténete volt. A Nagyobb és Kisebb Legendák szövegét érdemben csak a 19–20. századi tudományosság – középlatin filológia és középkorkutatás – fedezte fel. Ezt mindenesetre ajánlatos szem előtt tartani a szövegváltozatok mérlegelésénél.

Az Ernst-kódexben őrzött szöveg minden kétséget kizáróan az (1) típusba tartozik, annyiban mégis eltér attól, hogy nem az egyházi naptár (esetleg ennek helyi adaptációja) rendjében közölt szentéletrajzok sorába illeszkedik, hanem egy Márton-életrajzgyűjteménnyel került egy kötetbe, ami a kézirat egykori funkciójára vet fényt.¹⁰ A kódex felfedezését megelőzően a típusból már nyomtatásban is ismertek voltak a Melkben (1781), továbbá Heiligenkreuzban és Lilienfeldben (1854) őrzött, jellemzően ciszterci (vagy tágabban monasztikus) eredetű kéziratok. Ezekről a korábbi kutatás úgy tartotta, hogy a 13. század eleji lilienfeldi kéziratot a szintén 13. század eleji heiligenkreuzi kódexről másolták – így jelentősége másodlagosnak minősült¹¹ –, továbbá, hogy a 15. században készült melki kézirat egy korai, tematikailag az előbbi két kódexszel azonos, ámde náluk jelentősen jobb szöveget hozó kódex másolata (a legfiatalabb a legjobb, vö. *recentiores non deteriores*). Mindezek ismeretében a szövegahagyományozódás tekintetében is igazi tudományos szenzációnak számított az Ernst-kódex felfedezése, megvásárlása, majd ezt követően Varjú Elemér

általi közzététele 1928-ban. Minthogy az újonnan felfedezett kézirat korban jó fél évszázaddal megelőzte az addig ismert kódexeket – nemcsak jóval öregebb volt azoknál, hanem a közte és a szöveg keletkezése között eltelt időtáv is fél évszázadra csökkent –, tudós optimizmus töltötte el a kéziratot alapos vizsgálatnak alávető, a többi kéziratokat is behatóan tanulmányozó és eredményeit ismertető Varjú: mind az (1) típus képviselőihez, mind a Hartvik-legendához képest jelentősen jobbnak és archaikusabbnak – azaz a szerzői szándékokat (leg) jobban tükrözőnek – minősítette a kódex szövegét. Bár Varjú részmegfigyelései számos ponton időtállóan bizonyultak, ez utóbbi megállapítása tekintetében végkövetkeztetését meghaladta az idő. Bartoniek Emma 1938-ban közzétett, immár a teljes szöveghagyományt szem előtt tartó kritikai kiadásában megállapította, hogy az (1) típus monasztikus legendáriumai közül a melki és a lilienfeldi azonos mintaszövegre vezethetők vissza, a heiligenkreuzi gyűjtemény és az Ernst-kódex másolója az előbbiektől is és egymástól is eltérő mintakódexet használt forrásul, s a Hartvik-típus forrása is egy, az összes előbbtől különböző kéziratról eredeztethető másolat volt. Vagyis a ma ismert kéziratok 1) nem vezethetők le egymásból, 2) legalább három, de leginkább ismeretlen számú elkallódott mintakéziraton keresztül kapcsolódnak az *archetypus*-hoz, 3) az Ernst-kódex tiszteletet érdemlő kora ellenére sem tekinthető a leginkább archaikus változatnak.

A kódexet Varjú Elemér – akkor még – tulajdonosáról, Ernst Lajos műgyűjtőről nevezte el, Bartoniek Emma kiadása apparátusában B(udapestinensis) sziglummal hivatkozott rá. Mivel a Carl Lachmann nevével fémjelzett, abban a korban még szinte megkérdőjelezhetetlen, zárt szöveghagyomány rekonst-

ruálására törekvő szövegkritikai módszert körültekintőbben és rendszeresebben alkalmazta, Bartoniek Emma számos ponton pontosította a felfedezés örömétől még nem teljesen világosan látó Varjú megállapításait. Végezetül arra az eredményre jutott, hogy az Ernst-kódex a benne megőrződött szöveg minősége tekintetében Hartvik püspök legendájához képest – legkevesebb egy köztes másolatot feltételezve – nagyjából azonos mértékben (~ „unokai fokon”) távolodott el a szöveghagyomány feltételezett „csúcsától”, azaz az *archetypus*-tól, amelytől ezzel szemben a melki–lilienfeldi–heiligenkreuzi csoport további egy (vagy több) másolattal távolabbra került (~ „dédunokai fokon”). A Hartvik-legendá – eltérő szerkezete miatt – a kiadásban természetesen csak kontrollszöveget képezhetett, így Bartoniek *editio*-ja az Ernst-kódexet mint legkorábbit tette meg vezérkéziratnak, ennek a szöveghű textusát közölte a főszövegben a benne található hibákkal együtt, a típus többi kéziratának olvasati változatait és saját javításait pedig két, hierarchikusan elrendezett szövegkritikai apparátusba szerkesztve közölte (feljebb és magasabb betűfokozattal a vezérhibákat és korrek-túrákat, ill. konjektúrákat; alább és kisebb betűvel a lényegtelen eltéréseket).¹² Varjú Elemér szövegkiadása¹³ a kritikai kiadás megjelenése után sokat veszített tudományos jelentőségéből, fordításait¹⁴ azóta nyelvileg és kommentárjaik révén korszerűbb magyar verziók váltották ki, mostanáig megmaradt azonban könyvének bibliofil és a benne kinyomtatott részleges hasonmás használati és tudományos értéke. Bartoniek kiadását is kezdte azonban az idő: a lachmanni módszert mind a klasszika-filológusok, mind a medievisták és a középkori népryelvűség kutatói részéről súlyos kritikák érték (felvetődött ti. a nyitott szöveghagyomány lehetősége, eszerint a vezérhibák alapján

nem feltétlenül rendezhető a fennmaradt kéziratok zárt *stemmába*, továbbá az is, hogy a másolatok ún. *contaminatio*-val egymásra is hathattak [Giorgio Pasquali és mások]), az István-legendák kéziratainak száma is gyarapodott, az Ernst-kódex hasonmás-kiadása tehát a szövegvizsgálatok folytatásának idő-szerűségére is felhívja a figyelmet.

Bár a kéziratot nyelvileg a többi kódexnél hibátlanabbnak ítélte, az természetesen Varjú előtt sem volt titok, hogy az Ernst-kódexben vannak másolási hibák, kihagyások és javítások, ezeket éppen ő szedte csokorba és rögzítette szövegkiadása lapalji jegyzeteiben. Megállapította többek között, hogy az István-legendákat az általa negyedikként azonosított kéz másolta s ő maga – általában margón – javításokat is eszközölt a szövegen; továbbá azt is, hogy a kéziratnak Hohenfurtba kerülését követően egy 13. századi olvasó végig emendálta a kódexet, így az István-legendákat is. Az utóbbi korrektor tevékenységét Varjú rendkívül nehezményezte, szerinte ugyanis sokat rontott a kódexbe foglalt István-legendákon. Az bizonyos, hogy a sötétebb tintával korrigáló kéz a szövegnek a felolvasást segítő mellékjelekkel (*pneuma, suspensivum*) történt ellátásán túl pótolta szó-, szótag- és betűhiányokat, valamint a korabeli írásrendszerből kifolyólag rövidítéseket (*contractiones*), és kivakarással törölt egyes szavakat, továbbá hihetőleg mindezt nem egy előtte fekvő másik kézirat segítségével, hanem pusztán saját szövegértelmezése alapján tette (*coniectura*). Mindazonáltal a korrektor tevékenysége érdemben nem érintette azokat a szöveghelyeket, melyek valóban jelentőséggel bírnak a kódexben őrzött szövegváltozat megítélésében.

Két példa jól szemlélteti a szövegtörténetben elfoglalt helyet és értéket. A Géza fejedelem személyiségét minősítő mondat

arra mutat, hogy az Ernst-kódex az összes többi kézírathoz képest archaikusabb – az *archetypus*-hoz közelebb álló – változatot őrzött meg: *Erat tunc princeps quartus ab illo, qui ingressioni Hungarorum in Pannoniam dux primus fuit, nomine Geiza, qui et credulus in Iesum, potentialiter agens in suos, misericors autem et liberalis in alienos et precipue in Christianos, ritu paganismi licet obvolutus ...*¹⁵ (= „A negyedik fejedelem, név szerint Géza uralkodott akkoriban attól számítva, aki Pannóniába érkezésük idején a magyarok első vezére volt. Hitt Jézusban is, ezért övéivel erős kézzel bánt, az idegenekkel – elsősorban a keresztényekkel – szemben viszont irgalmas és nyájas volt. Jóllehet belemerült még a pogány szertartásokba ...” *Kisdi Klára ford.*) Az idézett rész ebben a formában kizárólag az Ernst-kódexben olvasható, mind az (1), mind a (2) típus kézírataiban ezen a helyen szövegváltozat szerepel: a nagyfejedelem hitét illető *qui et credulus in Iesum* kitévelt a nevezett másolatok egyaránt *severius/severus quidem et crudelius olim* (= „bizony szigorú/szigorúbban és kegyetlenebbül egykor”) formára alakítják. Ezzel természetesen nem csak a kifejezések alakja, de a szöveg értelme is gyökeresen megváltozott. A változtatás paleográfaiilag is indokolható ugyan, feltehető azonban, hogy szándékos beavatkozás történt. A 11–12. század fordulóján határozott és tudatos törekvés mutatkozott ugyanis arra, hogy az első ezredforduló eseményeinek és az azokat alakító személyiségeknek a szerepeit átértékeljék: háttérbe szorítsák mindazokat, akik István király kiemelkedő történeti szerepét az utókor előtt elhomályosíthatták – főképpen a családtagokat, elsősorban is apját, Géza fejedelmet.¹⁶ A régi legenda minden valószínűség szerint a történeti valósággal összhangban nyilatkozott a kérdésről, Hartvik püspök legendájától fogva azonban már az átformált szerep

jutott be a másolatokba: Géza fejedelemtől ebben a formában még a korábban minimálisan megőrzött érdemei közül is elvitták keresztény hitét. Felmerül tehát annak lehetősége, hogy az időközben kizárólagos tekintélyre emelkedett Hartvik-szöveg *contaminatio* révén hathatott az (1) típus korábban ismert, 13. század eleji és ilyenre visszavezethető későbbi kézírataira. Az idézett helyen szövegtörténeti jelentősége van Géza fejedelem *quartus* (= 'negyedik') sorszámának is. Ez ugyanis csak az Ernst-kódexben és a Hartvik-legenda kézírataiban szerepel, az (1) típus kódexei ezen a helyen feltehetőleg megromlottak s egy nehezen értelmezhető *intus* (= 'belül') szót hoznak, amit rendszerint – kérdés, hogy okkal-e? – *quintus*-ra javítanak a kiadók (= 'ötödik'). Bartoniek – Varjú ezzel ellentétes véleményét vitatva – az egykori történeti valósággal inkább összeegyeztethetőnek értékelte a *quintus*-t, szerinte Géza fejedelem ti. valóban ötödik utóda lehetett Árpádnak...¹⁷ Az egykori történeti körülményektől függetlenül nehéz eldönteni, vajon valóban indokolt-e egy *coniectura* előnyben részesítése a grammatikailag helyes, a szövegleszármazás több ágán hagyományozódott alakokkal szemben?

A másik hely művelődéstörténeti összefüggése miatt is figyelmet érdemel, egyszersmind azt támasztja alá, hogy már az Ernst-kódex is eltávolodott az eredeti szövegtől. A Kisebb Legenda írója azzal vívta ki az irodalomtörténet-írás nagyrabecsülését, hogy korának magyarországi körülményeihez képest jelentős mennyiségben idézett antik szerzőket.¹⁸ Az író a bolgár kereskedőket kirabló szolgálkkal kapcsolatos történetben utal a rájuk jellemző állhatatlanságra: *quorum animus cereus est flecti in vitium* (= „kiknek a lelke viaszként hajlítható a vétetekre”).¹⁹ Csakhogy az Ernst-kódex szövegében a

cereus (= 'viasz') helyén *cercior* (= 'bizonyosabb, határozottabb') áll, a helyet ugyan a melki kézirat is elrontja *certumra* (= 'biztosan'), a heiligenkreuzi és a lilienfeldi kódexek azonban a kétségtelenül helyes – mert a szövegben forrásként idézett auktorhellyel (Horatius: *Ars poetica* 163.) szó szerint egyező – „viaszos” változatot tartalmazzák.²⁰ A szövegromlás itt olvasati hibaként következhetett be, a másoló már bizonynyal nem ismerte az antik költő idézett sorait. A hohenfurti korrektor sem látott ehelyütt okot a nyilvánvalóan romlott szöveg javítására...

JEGYZETEK

¹ A kérdésre általában, további irodalommal ld. *Havas László: A szövegkritika.* In *Havas László – Tegye Imre* (szerk.): Bevezetés az ókortudományba I. A görög és római világ írásos és tárgyi emlékei. Debrecen 1996. 67–100.

² Összegzésemben nagyban támaszkodom Varjú Elemér és Bartoniek Emma időtállóan bizonyult eredményeire, vö. *Varjú Elemér: Legendae sancti regis Stephani. Szent István király legendái. A legrégebb kézirat alapján az Ernst-kodex hasonmásával közrebocsájtotta, fordította és magyarázta ~ ~.* Budapest 1928. 47–113. *Bartoniek Emma: Praefatio. Legenda Sancti Stephani regis Maior et Minor, atque legenda ab Hartvico episcopo conscripta. Praefata est, textum recensuit, annotationibus instruxit ~ ~.* In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery.* II. Budapest 1938. (363–440) 365–376.

³ *Bartoniek E.: Praefatio i. m. 371.*

⁴ *Bartoniek E.: Praefatio i. m. 372–375.*

⁵ *Madas Edit: A Legenda aurea a középkori Magyarországon. (Kódexek és ősnymtatványok, kiegészítések, a Legenda aurea mint forrás).* Magyar Könyvszemle 108 (1992) 93–99.

⁶ *J. Fodor Adrienne: Szent István legendák a középkori magyarországi breviáriumban.* In *Török József* (szerk.): *Doctor et apostol[us]. Szent István-tanulmányok.* Budapest 1994. (*Studia Theologica Budapestinensia* 10) 141–170.

⁷ *Szelestei N. László: A seitzli legendárium Szent István-legendája.* Magyar Könyvszemle 107 (1991) 1–19.

⁸ Összefoglalóan ld. *Sz[ovák] K[ornél]: Legenda Sancti Stephani regis maior et minor atque legenda ab Hartvico episcopo conscripta (Szent István kisebb és nagyobb legendája valamint a Hartvik püspök által írt legenda).* In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery.* I–II. Budapest 1937–1938. Reprint kiadás: Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Füg-

gelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette és gondozta Szovák Kornél és Veszprémy László. Nap Kiadó, Budapest 1999. II,771–776.

⁹ A kiadásokra ld. *Bartoniék E.*: Praefatio i. m. 375–376.

¹⁰ Varjú ezért önálló munkának tekintette, vö. *Varjú E.*: Legendae i. m. 105.

¹¹ Emiatt olvasati változatait először Bartoniék Emma értékesítette 1938-ban, mivel vitatta Georg Pertz és a vele egyetértő Varjú Elemér ezt illető megállapítását, vö. *Bartoniék E.*: Praefatio i. m. 369–370, 4. jegyz.

¹² *Bartoniék E.*: Legenda Sancti Stephani i. m. 377–392 (Legenda Maior), 393–400 (Legenda Minor).

¹³ *Varjú E.*: Legendae i. m. 3–17 (Legenda Maior), 18–25 (Legenda Minor).

¹⁴ *Varjú E.*: Legendae i. m. 29–38 (Nagyobb Legenda), 38–44 (Kisebb Legenda). Az újabb fordítások repertórium: *Sz[ovák] K.*: Legenda Sancti Stephani regis i. m. 774–775. Legújabban Kisdi Klára fordításában, Thoroczkay Gábor jegyzeteivel ld. Az államalapítás korának írott forrásai. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette *Kristó Gyula*. Szeged 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) 268–298 (Nagyobb Legenda), 299–314 (Kisebb Legenda).

¹⁵ *Bartoniék E.*: Legenda Sancti Stephani i. m. 378–379. A hely szövegtörténeti jelentőségét már *Varjú E.*: Legendae i. m. 106–107. kiemelte.

¹⁶ *Gerics József*: Politikai viták hatása a magyar nép kereszténységre térésének korai hagyományára. In *Uő*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest 1995. (METEM-könyvek 9) (71–76) 71. *Kapitánffy István*: Hungaro-Byzantina. Bizánc és a görögség középkori magyarországi forrásokban. Budapest 2003. 28–29.

¹⁷ *Bartoniék E.*: Praefatio i. m. 370.

¹⁸ *Sz[ovák] K.*: Legenda Sancti Stephani regis i. m. 772.

¹⁹ *Bartoniék E.*: Legenda Sancti Stephani i. m. 398.

²⁰ *Bartoniék E.*: Praefatio i. m. 370–371.